

Бистин дүй кезинде Ленинни бичик-де билдир бис, оон чугааларынын алыс ботарлары кончут эвези номчул келген болгаш номчул-да турар бис, деп, В. И. Ленин атай Топ музейин директору В. Е. Мельниченко чугаалаан. Аажок кажар, олтуурмегелин политиксирек кижилер ам чүвени сыр дедир айтып, бурганга домей Илмичиин дугайыга тоолучургу чугаалар орунуга кижилери кайгыдыксаан база оон адын букартакан хоозунмеге бирүүдүлүккынынары хойбу-биле кылып турар аларганар. Ленинни овуур-хевирин чоңуң дайымы буларлар дээн оралдажыкшынынары чон хуэян албас дэзринге сратор бузурелдин. Амгы үе-де Ленинни бузут болдун, билгин, угаан-бодалары чүден артык эртексоч күгүлэ, оон-биле казы бистин баштынчымысты эң черликсирек, кижиге бодалар аргажок аргалар-биле букартадып турары дээрге бистин чүве черкеке адыксаваз, олутлуп болгаш чүңү-дээ сайбарыксаваз, маажым чоручуус дээш аажок

Куш-ажылды хоозун-хоозунан Москвага чыгарылып келжигүн А. Жалинов эң соңулунде алган. Бистин чүртүкчүлүктү, политизмин катат түгүтүп күзеп туралар даимичулупа Ленинни азымжартадычун оралжымчылалар деп ол санап тур. Илгир оралдажыкшылар боттармас, чочучи 1917-да кылган шидип адымны чыйгышын жок Кигилиннин овуу бир анык, парадизини оон өскө, бис салуучу кезеңи түгүлдү деп ол айтканда. Чүп-сүңүрүлүккынык бийик чүпүр буларуга изелдиге да чамасе дининде Кеминдег парадизин адымчылалар-биле ол холбарып турган.

Баймыкчу буларды төдөп чыгалаан. Совет Элиниң Гимни чыйгылашып турган.

Оон соонга байырлап нерти болган.

(СЭН)

БАЙДАЛДЫ ЭКИЖИТС

рынын хирлендишикпни аркени чылдардан дорайтамын, школаларда болган урулардан албан черлеринде безин нормал-мичезинден ашканын бадыткан. Арыгдал фабрика-заводун иктеринден Кара-Даш сынарчыне 321 гектар черде майлавын токенен худатенчек довурак 1945 миллион топпа четкен.

Шак мындыг байтал мыла ажиллап, чурттан туван икчилерин кадыкшылыгына баг-гай салтарын чечирип тувар. Асбестоз — окенин рак варын. Даг-агууну карак-ка безин казуубе кененг кечтерин дооуун-биле калы тыныш органиарын дамчыты-тып кичинден ал тыттып. Соолу ор беш чылдарын агурууада Ак-Довыдакка ас-бестозтан зарыл болур дээр-зинин 35 сезинич таварыл-галары турган. Иокустскинин эртем-шницилел институтунаг кылган шницилелер ал ки-жилеринч хой кезини кадык деп кургускан. Амгы уеде 2-3 кижи хоочурат апаан ду-гайникал медзелер бар. Бу

ны хой дооуун уидурбес-дыр эде дерип, шууу салган. 1989 чылдан чед-дег массазынын чазыр-рышкыкчиларын санын катан эвезеткен Рунинге арыгжар доукун дову-дооуун чавырчылардан рула-биле сугун автом-на-биле чыын чаштылган. Хоорыге кербейе, 1995-биле арыгжар аныг к-туу тулуп, ажилгалла кин-Арыгдал фабриказынын агуруге шолунде болган-орукта 50 муу дорбес-метр черин асфальтым-Даг-агуу фаблаазырдыр-чехтин иштык деригел-дооуун тузан АП-40, А-маркалыг электориди и-лерин салган эонна, до-илышкынч белик сорта-рула арыглар шехте 94, а-гуун руда негилде 99,9-чедир эвезеж, ажилчы-нин анна ажилдаары-агуун таарымчалыг бай-тургузунган.

Электридиг чылыг төвү-хоодаларындан иш, худ-агаарже уидурбес чад-

гум кымындарын сараанын
нык тодоралды эмээр, ма-
териалдык дуза көргүзгөн та-
лазы-биле бузруугенин
узурткычузу харыскалгын
болурунга шынгын негелзе
турар жүрүштү. Арыгала
фабриказынын кадыкшылта
пунктуз хой чыдар ишти-
де жыйнал келсе-даа, дээд
эртемин кадарлар-беле хан-
дыртынмааы. Ында ам ча-
гыс эмчи, фелдшерлер ажы-
дал турар. Комбинаттын
проффидал комитетинин
профпакторийинге тынш
органыры аары, асбесто-
тан аары болурунга сезин-
чтү кижилерин доктамаа
эмчилерин, дыштардыары не-
геттинин келген.

Комбинаттын, оңу долган-
дыр тураа хорорынын эко-
логтуг байдалын экижеле
талазы-биле чогуу кыялы
кемелдер алшыны кыялы
Бел айттыга камаарышты
мат икелер болгаш ары-
гал фабриказынын директо-
ру мынчт харымыры беге-
т. «Экология-95» програм-
маны ажыгнал кылгал. Бу бу-
гу ажыгналга 4 миллон
рубльтын чарыгдары планит-
тыгын. Чер үттүз станоктар-

дарынга алыг-алгы хорой
лаа эртем-шынчиле тел-
лел институттары-биле
талады керелерин чар-
чыгдарын кирген.

1989 чылаа долганды
лар агар дегелин азы-
гызга комбинат 280
рубльч долганды
болза, эоген мылыни
капитал салышпыны
мун рубльч чедирген.

Республиканын * Бор-
камгалалынын талазы-
күрүнө комитетинин ко-
нгызы «Тыва лаг-дугу» на-
бинаттын экологтуг байда-
лаларын кыялы
экижелек талазы-биле чо-
луп турар ажылы чед-
дел санаан. Чегелестерин
ладырынын хуусаларын
дагбай айткан тускай да
талады хүлүзүп ат, он
жик чок боттадырыни ка-
бинаттын члгисне дирек-
рудал негез. Кууседе
доктамаал контролга а-
рыл Барыш-Хемчик райо-
н болдуз камгалалынын та-
лазы-биле комитеттин даг-
ла А. А. Ооржака дазакан.

Александр ХЕРТЕК
(«Шынык» кор-
гоочу)

аңгылал хандырлары
дандырлар уюмдур
ур өзүш энес Район
аңгылалык адир
аңгылалык экономика
аңгылалык урүдө аш-ч
аңгылалык чедимчид
аңгылалык — социал айт
аңгылалык чүүт. Чөгүм-на
аңгылалык докт
аңгылалык болгонда,
аңгылалык Тес-Хем
аңгылалык кукусукомун
аңгылалык Л. Мачааба
аңгылалык черинин дарга
аңгылалык ужураш
аңгылалык чуртукчи
аңгылалык-чөм-биле
аңгылалык-биле кангит
аңгылалык турарын
аңгылалык чамдык
аңгылалык азырларынга чөт

дык чурттакчыларыңкы бодалым-биле алмгга, кижик бурзун ону камнап өөрениргиде дузалыг дээрзин чугаалар болду. Ол кончуг чотугт. Тарааны өстүргөң, хлеб болгусе дээр жеке кижинин куку үнер-дир? Рынок үезинде хуматагыл болбас болузуусе, кимдиралыусе савал бергесиз болуусе, савал бергесиз алмалгалыг болурун неген келген?

Чурттакчыларга конимтер кимилари буудур база хлеб бижылар чехтин болганы таарымчалык болбайн ан. Ынчалзажок кижик бурзун чугле магазинне көргөсч орар болза, база хоржок. Ылагияга бо рынок үезинде боттарын боттары хандыртынарчыне сатыш салыры-чугула айтыркт. Ындыг болганда, көдөз Совет куусекомунун дарганы Б. Д. Кузнецбиле чонуну хандырталганын чугаалажил ор. чурттакчылар ногга, картофельди кайгы хире тарып турарын айтырдым. Суурда 105 орөгөсү, 40 киле болгон.

Өг-бүдө картофельди ногаларын өстүрүп турар болду. Бо дээрге чарымалдан эвезин чурттакчы-дир. Агитквартираларда активтер бодунун уластоттарында чурттакчыларынын ногга тарымычыне зивилдесе киле. Өг-бүдөсө бичин чашаларга таарымчалыг витаминин чомында болгай. Ажы-төлгө көл

аңа салыр дээр-херекес болгон аңа аңа ажилдар улаусул.

Ийн суурда чурттакчылык аш-чөм хандырталганы чамдык талааларын эккижипт. Эки-дир. Ылагияга чалгана ажилдар кичигерге кондана кимилари буудур орар болду. Ылагияга чехтин болуру өртүп кет. Ынчалзажок кол ажилыс-биле чехтерештир, боттары аш-чөмчөмүр курулгандал белеткезичине кичүүсугулаңдырзымысса эки. Чалгана картофель үрезинин тылгы тарып алмыр амидыралымыс дуза. Чөрин өске-да бай мурунувуста. Кат-чимис, ме үези база келир. Ол үезинде чыпчыл, бөмөкөп алыры чугле бисаамаааржыр. Бетн кимдичабажч чугаалар сугенген чагай үнерип тес-хемчилдер бир. Лазарда боондак сугенбеш рубльге сазып турар.

А улус чыгыш ону боттары өскөп болза, өг-бүдөсө боткандыңдын өг-бүдөсө чарыгдас-ла болгай. Калышмыды бижыгалар эм үнерип база баш бурунгаралеткеп ал болур. Ону биде чурттакчы ховар Чугле олгуну белеткезир — боттун эрес-кекээ чоруктан хамма дээр дээрзи билдигит.

Сириямаа 400д

ФСР-нин Дзудин Советке тургузулган «Демократия дэш коммунистер» депутаттар болуун партия доразан соңуурга берген. Ону чаралаан А. В. Ручкой деген делегация-нде алыр. «Россиянын коммунистер» деп депутаттар блогу-звыш эвес кезин «Блок-ууртукчуларынын уруктууларынын тактиказын» таарылмай, оон үнгөш, унуту болуун тургузуур деп шийитирген. Ындайок чаа бөлүктүн программасы документтин «Блок-ууртукчуларынын» делегациянын барымдааларында, чаа фракция чүгөшө аламант ажил-чорудула-биянда кызыктарланмас, «ФСР-нин КП-инин уура-газына ууур демселсе» деп деп турар.

демократтык шийешчилик-де уш депутат база Россия Федерациянын сонал-демократтык болган республика партияларында дорт парламентарий калчп кере бергендэ.

Аиаа немей. Партия кежи-гүш эвес депутаттардан аиаа 16 билдириниш кыргенин А. В. Ручкой чутуалган. Олар база «Демократия дэш ком-мунистер» болуунде кирпд турар бей Ындык чүве болза, чогум ында коммунистер ка-жылчынч.

«Демокмунистер» ара-чындык «ФСР-нин Дзудин Советин» комитеттеринч бол-ганш подкомитеттеринч даяр-галары болган оларынч ора-кылчылары 22 киши кирпд турар. Ол «демократтыг но-менклатура» деп ата чедин-ген кижилер СЭКП-ден эрай

чугула. «Коммунист-демок-ратыг» биста таалаа дептен меделешч, олар политиктиг даскыны кедүрүп алыр ар-галыг бооп болуур деп.

Чесектиг Күштеринч бол-ганш иштики херектер орга-низарынч 13 талаалекшин ында база кирип турар.

Ручкойну блогунга улуз улетсүр буауртукчелеринч 18 ууруткуузу база кырби-жолдип алган. «Кызыл дирек-торлар» СЭКП-ге оппозиция тургузарын болоавын турар-лар. Олар ажил-херекчи кижилер, бажы каткан прак-тистер. Базы Этеген болган Россия аал-улай уурутукчелар айтм-айгыч уурутукчелар булыр туралыга, бузурулге харылааларынч бузгалга-нынга, политиктиг бот-тус-кабалан чоруктуг экономика талаады-биле чорулдешкэнге

программаларын боттан-рып турла, дорт харыл-лыг болуур бис.

Блоктуг база бир ки-таптыг «кыржижикчи» аа-ла болук партияг теорет-тер. Олар Ручкойну аа-ла туруп турарлар. «Рос-сийн коммунистеринге» меделеседе чогум-на олар уулз-болоам кырген. Ол РСФСР-нин КП-инин ала уурутулгазынч халажы чедип алыр дэш, комму-нист структуралар ишти-тинтирлпг демселди чар, фракция кылдыр ор-гастаткылар сорулгалыг. Демизинда олар Ручкой болу дэш демселди тур-лар чүгө дээрге ол ам-болуктуг тода туружук чо-«болшөвиктер дэш бе» коммунистер дэш бе-

таарымнай турарлар. «Будурулге командарлеринин» чогуун-на СЭКП-нин иштинге эвилдепкеч алып дээр оралдажыдыккы илдет.

Директорлар куусекчи эрге-чагырга күштелзин деп күзгүсү турар, оларын политиктик шилдегизинде билдинмес чүве чок.

«Коммунистер демократия дээр» бөлүктө келергей домей эсер сурулгалар, мырнай конгус аныг кижилер каттышкан, ычынгаш оок килер уусети салым-кузусу эдиле билнимес. Бугуш чок соңгай аныг алып турар.

А. В. Рушояйун фракциянын үлгүлөкчилээгин — солруларга база бар — болбай: «Политиктик статустугу нитилде-политиктик организация тургузур бис. Азы тодаратынгаш — «Чоюну чөпшээржилгези». Ызынгаш организациянын дуузы-биле бис, депутаттар, сьезд шинтилерин чугаадажыл көрүп турда,

шинтилерээр журулук, чангыш ол интернационал дээр, азы «Чоюну чөпшээржилгези» дээр мен депар. База бар муруну, билдингир ажалдыкча. Гляя — чоокта чаа тургуз — «Улусу партия» тургузуным дугайын чарлаанын тып көрөл.

Депутаттарнын чаа билгун дугайында халдзас массавый информация чир хөөктүгүн унуткөр, наалисирнин чамалык чарларинин фракциялары билгизия СЭКП-нин сайда чарлыгын буагузу-дугаа санал, хури-аа аныа бир-ла бууергер бергенир. Херек кырдына алып бис, Россия парламентизинде ол ышкыш ындыг чөрүлөктерлиг эвилде чок болу-чым.

Г. ЗВЕРЕВ
СЭТА-нын тайылбырчы.

[illegible]

Сирицмаа ЧООДУ.

ТУУРКТА: Иван Сеиджы-
евдин Донгак Кызыл райо-
нундагы Тиндизде совхозта 1974 чы-
дан токарлардан эгелен. Ажы-
дынга кызыкчак болуп, бедик
түш-ажыкка көргүзүгүлери
недип ол келген. Бу чылын ол
ринге шалыпчы киришкен. Бе-
жен ажыг тракторларга чугу-
ла херектик кезестерин кыл-
ган. Андазыннарга, нанирлерге,
сеялкарларга ээриилдерин чоң-
дурган.

Бу хуннерде ажыглап турар
үрелиншккиннерин дарый ча-
далдырынга кырижип, чодала-
лардын, трактористеринг да-
лаштыг чагыларын дүрген кы-
лаш берип турар.

Охемчик ОНДАРНЫН

СЭАП-нин XXII съез-
ди союздас С. С. Оорж-
игтуккан пенсионерлер чы-
бар. Ук чөөүсүндик кол-
дугу — суурда 110 кол-
туун социал амьдралын
гыш салыры болур.
Жыл составтыг чөөүсүндик
агитатори аш-чем бол-
тур бараныннын чы-
рун пенсионерлерге чо-
гуулда улеп берип турар.
Ажыл-агынын пенсион-
ерин чамалыктар курун-
ууун кирип чоруур.
Пенсионерлер, Д. М. Иргит-
чыры биле төрүүр хой ма-
нур. Оларын мал ба-
галал ап турары багай.
Пенсионерлернин хой ма-
нурда дуздал ажыл-агя-
дуулу агышкыдынын ку-
рун турарычын. Национал
пенсион даярчыкта, өскө-
н-шөвөр ажыктарын өскө-
нө, чазыгарын чоочун-
уу азияктарын, чыгыш
нын меңгелер, чаар.

Олардын арасында суурда өрт
 коланың пионерлери кы
 арга бола дузалажы
 ээрлер. Оларны улуг пи
 ожатыы Урана Биячс
 туртуп турар. Пионер
 ласстар аайы-биле кырг
 быжыггаан. Олар шы
 а дузанын көргүзүп турар
 Дугаржан МОНГУ

Долгандыр көрүп, бодап
поруруга, акжык-чарыг чо-
лук, демократия деп алгаш,
тамчыга чангыстыгы чыкты
оңууга-ла апаар-ла-дыр.
Ажыл-агыга негелдиз
дүртүкчүлүрн чалдаык-
лар, оңу солтурун бодаар
дизилер чуну кылбас дээрл:
бол чоң бердере чагаа би-
кир, а негелде чок урдутук.
Удурн сөгүш алгаш,
ларымн «сөгүш» көрүп,
«сөгүш» база аял-тэлел
«сөгүш» бодуулар бите ба-
бодуу ийин. Бидыларны
дөөрө, талжыкчы, чованчы-
даа боор чүдү дир.

Мен бодум кодоо ажыл-
дыга кол чылда ажалда
негелде болгаш, кижилер-биле
кыжыдарынын парымн,
бергенди эки билер мен Ки-
жи бүрүзү-ле урдутукчу бо-
луп шыдапас. Ынчаарга ам
оңу үндүрүр, мону солдур,
чаааар-ла дээр чугаалар база
көүлдүн Бистин совхозта
база-ла мынгы. Негелдиз,
кемеч ал турар кижн бар
болта, «ол дарга багай, бо
дүртүкчү бюрократсыз» ээше-
ле баар.

Өртлөн чылдын төңчүзүнде
бистин совхозке редакциялар
йр чагааны сайгарып көөү-
дизе чортукан болду. Ында
оң акжык кижн ал салган. Оңу

АУК-түң, совхозтун специа-
лашчы акжыл-агыны чо-
лаачыларынын, механизатор-
ларынын мурунга номчаш,
таныштыгы. Оон сайгарды.
Чагаада бижип турары чүл
дээрге кол инженер А.К.оол
Арабович Лакпаны шүгүм-
чүлүшт, инженер-беле ажал-
даа шыдапас-тыр бис. бо ки-
жини дарый хостаар, өскө
кижи кинирер черек» деп не-
гезин боду. Чагааны дөр ала
саазымда бизин, Ында айыт-
кан фактыларын бадыткаар
кижи чангыс-даа чок болду.
Чагаада ал салган чолаачы-
ларны, трактористерин чан-
гыстап айттырган, олар чуңу-
да билбес, ал салбагын тайыл-
былдадылар. Харын ин-
женерге болчуп, оң негелде-
леш шың дээрин бадыткады-
лар.

Акжын.беле чугаалаарга.
А. Лакпаның негелдизин ууд
чалааш, чалтаалар, акжык
чызыларга шыдашпайн, кан-
дыг-бир арга-биле оон чарпып
алыр дээр болд-дыр.

Мен бодум бо совхозка,
мурунда салбырга-даа үр
чыдырда ажалдан келдим.
Инженер А.К.оол Арабовичин
иң ажалынга кызымаан, не-
гелдизин, турштуну биле
мен. Ол баштай 1986 чылда

совхозтун улуг прорабини
ажылдап кирди, туудат ажи-
лдын баш кырынга тургузу-
кагды. Маңа чангыс-ла че-
жек: каш чыл дүртүзүндө ча-
дашкан чудук дилдирер
реселдин—пилоарамны суу-
да тургусту. 1990 чылда 12
мүң рубль түнтүг чааан-
пекти туудат эгелдеш, оң б.
мунун шынгаздын алдым. Ту-
дугчуларын «б.отурат»
чарыгалыг 2 аэозонун орга-
низадады.

А 1990 чылдын апрельде
А. Лакпаны чолаачыларын
трактористерин иңити чу-
дыга кол кичирер чылда
бадыткады. Ол үсө маашы
техниканы, автопаркын
МТМ.иң ажылы сайдарга
кылыр ажил баш алган ту-
ду. Алыздын ажычын, ки-
зимак кижн болгаш инженер
ажыкды боду-ла кол тууду-
улушту эвилелдиди. Төп ода-
га системизин, клудтун, ча-
гар.бажынын одалаг сист-
маларын шүптүзүн солдур-
эде кылдыр укужурут турд.
Суурла биче күнтүг элентер
моторлар урелин-ле, урелин-
ле турар. Ынчангаш кол-
чүвө — элентри станцияла
черек апаган 63 муң рубль
тергетин чех шимчикчил
генератор садып алгаш,

Долгандыр көрүп, бодап
поруруга, акжык-чарыг чо-
лук, демократия деп алгаш,
тамчыга чангыстыгы чыкты
оңууга-ла апаар-ла-дыр.
Ажыл-агыга негелдиз
дүртүкчүлүрн чалдаык-
лар, оңу солтурун бодаар
дизилер чуну кылбас дээрл:
бол чоң бердере чагаа би-
кир, а негелде чок унутук.
Унутурун сөтүгүн алгаш,
аларын «ачкыч» көрүп,
оңууга-ла Газа аял-тэлден
чор-чорун бодуурап бите-ба-
бодуурийн. Биздигларны
өөргө, талжыкчыг, чованчыг-
даа боор чүдү-дир.

Мен бодум кодоэ ажил-
дыга кол чылда айкалда
негелде болгаш, кижилер-биле
ажидайлырынын парымын,
бергезин эки билер мен Ки-
жи бүрүзү-ле удурутчук бо-
луп шыдапас. Ынчаарга ам
оңу үндүрер, оңу солдуур,
чагаа-лар-ла дээр чугаалар баа-
көүлүзүн Бистин совхозта
газа-ла мынгы. Негелдизин,
кемеч ал турар кижн бар
болта, «ол дарга багай, бо
дүртүкчү бюрократсыз» ээше-
ле баар.

Өртлөн чылдын төңчүзүндө
бистин совхозко редакциялар
журнагааны сайгарып көөү-
дизге чоруткан болду. Ында
оң акжык кижин ал салган. Оңу

АУК-түң, совхозтун специа-
лаштырып ажилга-чыгыс чо-
лаачыларынын, механизатор-
ларынын мурунго номчаш,
таныштырып. Оон сайгарды.
Чагаада бижип турары чүл
дээрге кол инженер А.К.оол
Арбакович Лапканы шүгүм-
чүлүст, инженер-беле ажил-
даш шыдапас-тыр бис. бо ки-
жини дарый хостаар, өскө
кижи кинирер черек» деп не-
гезин боду. Чагааны дөрп ала
саазымда биздин, Ында айыт-
кан фактыларын бадыткаар
кижи чангыс-даа чок болду.
Чагаада ал салган чолаачы-
лары, трактористерин чан-
гыстап айтырган, олар чуңу-
да билбес, ал салбагын тайыл-
былдадылар. Харын ин-
женерге болчуп, оң негелде-
тин шын дээрин бадыткады-
лар.

Акжын.беле чугаалаарга.
А. Лапканың негелдизин ууд
чалааш, чалтаалар, акжык
чызыларга шыдашпайн, кан-
дыг-бир арга-биле оон чарпып
алыр дээр болд-дыр.

Мен бодум бо совхозко,
мурунда салбырга-даа үр
чытларга айкалда келдим.
Инженер А.К.оол Арбаковичи-
нин ажилыгга кызмынан, не-
гелдизин, турмуштун биле
мен. Ол баштай 1986 чылда

совхозтун уугу прорабини
ажылдап кирди, туугу ажи-
лын баш кырынга тургузу-
кагды. Маңа чангыс-ла че-
жек: каш чыл дүртүзүндө ча-
дашкан чудук дилдирер
реселдин—пилонаманы суу-
да тургушту. 1990 чылда 12
мүң рубль түнүг чааын
пектин туугу эгелдиз, оң б.
мүчүн шынгаздын алдым. Ту-
дугжуларын, бо-отура
чарыгалыг 2 аэнозун орга-
низадады.

А 1990 чылдын аярылы
А. Лапканы чолаачыларын
трактористерин инити чүд-
чыгга кол кичирер чылда
бадыткады. Ол үсө машын
техниканы, автопарктын
МТМ.ин ажилы сайдарга
кылыр ажил баш алган ту-
ду. Алыздын ажилчы, ки-
зимак кижн болгаш инженер
акжыкды боду-ла кол тууду.
улушту эвилдедди. Төп ода-
га системизин, клүбтүн, ча-
гар.бажынын одалаг сист-
маларын шүптүзүн солдуу-
эде кылдыр укужуру турд.
Суурла биче күнүгү эленте
моторлар урелин-ле, урелин-
ле турар. Ынчангаш кол-
чүвө — элентри станцияла
черек апаган 63 мүчү руб-
ертегич чех шимчикчил
генератор садып алгаш,

ЫГ РЕГИЛ?

совхозтун улг прорабына айкалып кирди, туугу айкалып бут кырынга тургузуп нагды. Маада чагыс-ла чижек: каш чык дургузунда чадашкан чудук дилдирер хересседди—пилораманы суур-ла тургусту. 1990 чылда 126 муон рубль туңгуч чазаныр пексти туугу эгелеш, оор 60 муонун шингээдип алды. Ту дугукарларын бот-орулга чарылгалы 2 аэнозун орга. астаады.

А 1990 чылдың апрельде А. Лаппаны чолаачыларын, трактористерин нити хура-нында кол инженер кылдыр баддыла. Ол уеде машина. техниканын, автопартын, МТМ-нин ажилы сандаран, кымыр ажыл баш ашкан тур-ду. Алыздан ажыкчы, кы-ыммак кизи болгаш инженер айкалды боду-ла кол тулдуп, улусту эвилелдди. Топ ода-га системазын, клубтун, чу-пар-бакшынын одалаг систе-маларын шуптузун солур-ду кылдыр укурдуз турду. Суурза биче күштүг элентро-моторлар урелдиче, урелди-ле турар, ынчангаш кол-ла чүве — элентри станцияла херек албаган 63 муон рубль эртертик чех шиммичилтик генератор сатып алган, ону

тургузары нарындаа устуку черлериле жып турган, Москва специалисти чалап чы-киженер боду-биле чы-ханкитер, мотористе ту аймадал кирпите соонда 300 киловольт элентри станциязын сиз хулээп алды. Иңи тызымаданан объектилерин кыш кели ой-шайнда ла турду.

Иженер кижини чымчытыг, совхозтун техникыа оон халат ол ышкан иженерте айкалдакчаларын чылгарын, механи-кын корум-чурумун база-ла кол инж ажалыдыр. Оор Чы-Лакпа бодучун би-жилдин бедипин, Кра-нин политехниктиг ту дучун бир факу-3-ку курста бот-өор-де өөренип турар.

Бистид иженерин дап-даа, неген-даа билин дээш, чолугу чот тургусту турар. Би аймак чалмыктап таала шолзэн, кара туралы наары, биле өске ул-тарын салгаш, чогуу хомудалы мегелеп ол-дур. А херек адыр болза, биске шымак кижилер ки-мидыглар айкалды бот оргадизаастап шыдаа-

Маалыр оод
О. Шкина суур.

тургузары нарындай бэзрге, дустуку черлерде чутаала-жыл турган. Москвадан ийи специалист чалап акелгеш, ийикерен боду-биле катый механиктер, мотористер—шунту ажылдап кирити. Оон соонда 300 киловатт куштун электрин станциязын комиссия хулаап алды. Ийикерен, ийи кызмааандан суурда объектилерин кышка белеткелди ой-шаанда доозулган турду.

Ийикерен кыжниниң ажылы чымчытыгы, совхозтуң хамык техникасы оон хамаарып, ол ышкаа ийикерен-техниктиг ажылдакчаларын, чотлаачыларын, механизаторларын, ийи корум-чурумун тудары базала кол ийикерениң ажылы-дыр. Оон кандына А. Акпа бодунун билиг-мергежилин бедилеп, Красноярскин политехниктиг институтунун бир факультетинде 3-ку курста бот-өөредилге-биле өөренип турар.

Бистин ийикеренивс ажылдап-даа, ийен-даа билер. Ол шунту дээш, чотуку чорук дээш турдуз турар. Ычангаа аймаа чамдыктар таарышпайн, шотлоон кара туразында чин, наары-биле өске улустуң аттарын салгаш, чогуру черке хомудалды мегелеп киргенин ол-дур. А херек кырында айыр болза, биске ындагы шымызг кижилер негетинер, ындагылар аягылды башкарып, оргузаастап шыдаар.

Маалыр оол ТУЛУШ О. Шынаа суур.

Ош чил шипиде найсызала. Кымыл хо-
доттаагына чурттага байжынары чыга-
ларын, коңуч орнучу-тур. Дыка кой-
тоогагы квартираларын агайлы. Чына-
байжынары тутканынын чуруму, кууду-
малдыгы, кижилер кылшаатар оруктары-
арымча чок. Архитекторлар та кандыг чы-
гар планнаа уезд чүе.
Шарын мида-минда кайш хамаачоок ту-
гарат маншар, кижилер кылшаатар орукта-
ры млангыя бичи уругларга дыка айымал-
дык. № 9 школянын мурыйыл -аны-биле кууду-
ругузар гаражатке орукту кылган, а чага-
тар орукту чамдык черлерде чедир кылбаан.
Чоокшудулар машина орун кылганы шын-
дынын оозал-ондакка таварыштырып болур.
Шын мурнуу талазында коңуч калбак
аза туткан. Биле микрорабронан аразыны-
гайлаан ол улук орукту кечер агаар. Оон
тааладан өөренип турар уруглар база ол орук-
чуруп турар. Хей чурттакчылы микрорабо-
на машина оруун тузуп, планнап турат, ол ор-
тер кылдыр көөр жүзүрүп турган.
Уруглар ойнаар шөлдери, машина-балгат
өзөшпэти туткан. Байжынан аразында ор-
то-биле машиналар кайш хамаачоок ол-бо-
лаачтар туралаан-на черге машиналары-
ны бичирип угулар ойнап, маннажар болгай.
Машина аазаиче кирип, оозал-ондакка
таарыштырар.
Машина дес-дараалаштып тутпаан болган, се-
беби кижилер суг болза, керек байжыны тый ал-
гылар дугаарлап кааны боза -уй-балы.
Дугаарлыг байжынан суг та каш чүе. Бир
ортер узук келгеш, керек байжыны тыйпайш
микрорабонда 10 мум ажыг кичи чуртуп ту-
рчутканынч черде, ооза чадарар, ашче-
туумаан. Хаеб биле суг салып ал болур бич-
и-ла харин. Бичиг-даа болза, ашче-
мек. Ашче-мек салып алар дээр кижилер о-
рун агазынчыреж чорупу уужуга таваржы-
ныч өзүп сайзыран оорам дыка-ла эки-дир.
Кижилерин амылдар, чуртаарынага таар-
галарын баш бурунгар болан, планнап кылы-
ынынгаш бол чогула керекче. Кымыл хо-
доттаагы, уадууткуларын чурттакчыларын са-
ныгыгаеб алыр боор дээр бол чүзүл бижимд.
Тамара АРАП
Кымыл хооранынч чурт

Ош чил шипиде найсызала. Кымыл хо-
доттаагына чурттага байжынары чыга-
ларын, коңучт өөрчүтүрүп, дыка жей-
сиз баагы кватираларын алгачкы. Чына-
байжынары тутканынын чуруму, кууду-
малдыгы, кижилер кылшаатар оруктары-
арымча чок. Архитекторлар та кандыг чы-
гар планнаан узду чүе.
Шарын мида-минда кайш хамаачоок ту-
гарат маншар, кижилер кылшаатар орукта-
ры плангыны бичи уругларга дыка айымал-
дык, № 9 цоколинны мыршый -аны-биле кууду-
ругузар гажаржак орукту кылгач, а чага-
лар орукту чамдык чөлдөрдө чөдир кылбаан.
Чоокшудулар машина орун кылганы шын-
дынын оозал-ондакка таварыштырып болур.
Шын муруну талазында коңучт калбак
аза туткан. Биле микрорабронан аразыны-
обан-на ол узлук орукту кечер агарат. Оон
тааладан өөрөнчүл турар уруглар база ол орук-
чоруп турар. Хей чурттакчылы микрорабо-
на машина оруун тузуп, планнан турат, ол ор-
тер кылдыр көөр жүзүрүл турган.
Уруглар ойнаар шөлдөрин, машина-балгачта
өзөшөтти туткан. Байжынан аразында ор-
то-биле машиналар кайш хамаачоок ол-бо-
лаачтар туралаан-на черге машиналарын
бичи уруглар ойнап, манашар болбай.
Машина азынече кирип, оозал-ондакка
таалаан дес-дараалаштып тутпаан болгач, ос-
кижилер суг болза, керек байжыны тый ал-
гылар дугаарлап кааны боза -уй-балы.
Дугаарлыг байжынан суг та каш чүе. Бил-
тер өлүс келгеш, керек байжыны тыйпайш
микрорабонода 10 мум ажыг кижн чурттал
чурттакчылык черде, ооза чадарар, ашыч-
туумаан. Хаёб биле суг салып ал болур бич-
и-ла харин. Бичиг-даа болза, ашыч-че-
мек. Азыч-че салып алар дээн кижилер ос-
керк. Маашиниже чорупу уужуга таваржы-
гыч өзүп сайзыран оорам дыка-ла эки-дир
кижилерин амылдар, чурттаарына таары-
аларын баш бурунгар болан, планнан кылы-
ыгынаагыш бол чүгүлө керекче. Кымыл хо-
доттаагы, уадууткуучулар чурттакчыларын са-
зынагы айыр боор дээш бол чүгүлү бижимд.
Тамара АРАП
Кымыл хоорайын чурт

Бруцеллелээ дээрге хоочураар халдавырылг аарыг. Оон аал маллар, ан-мем, ит болгаш кижилер аарыыг. Оог өөскүүчү бруцелла деп бактериялар болур. Бруцеллелээг оон ажалп азыран турар ууде, малагыга арыг-шеверин саары ааймалдан, аарыг малдын сүзүгү, ээдин эки хаймдыларбай аарыг хөргөзүлгө кичине хаалаара ажне аыймалд. Аарыг малды бруцеллелээ кичине хаалаара ажне аыймалд. Аарыг малды ишкен суундан, чигең чөмчиде, аарыгалга, тарпан малга аймага ээсинде намалык оргайар болгаш хан дөмчшүк аймак малчы бо аарыг халааар.

Малчың кижн колаңында бүгү малыңың кандыг айналы турарын билери албан. Бир эвс хой ара салыр, соңгуу эвс ара буртат тектүр, оон өмү база чыгы-лаа багай, төрү-оолда шагырал чымдынаар болза, ындыг малды аараан-дигең билер.

Бруцеллелээ туул-ла таракчылары болза, аарыг малды аарык аниар, өргө, күске, хан сорар амыраалар, сээкте аарыгылар. Бир эвс колаңга бруцеллелээ аарыгынч Устунд, чынамывс демкелтери көстүп кээр болза, ол дугайың мичилеринге доран-ла дичилээр. Ара салган малдырың колдерин ветеринария лабораторияларынче чорудар. Боттун ара малдык алыр, ханын алган лабораторияга хыналда ара малдык малды эвс комбинациясы доран-ла дужар. Ошкыш аарыг болуп итерген малды, ошкыш аарыг болуп итерген аарыг, аңгы тургузар. Ычынганш малды ынды-бээр салып чыгарып, азы бир калачне шичилер дээр болза, мал эмчилер аял-ла хынаар, оларга чөмшөздөр.

Бруцеллелээ уудр кандыг-кандыг хөмчөсчөрин ол чоруду жүргүзүрү? Хамыктын мурунда арыг-шеверин шыгыңш оон аарыг, тускай хөнгит, резин илдиктеринг База хол-халпарды кыжылдар, мал аразынга турганынч соонда чылыг сүт-бил араванч чунар, аарыг арыг аржымалдыг турар. Ол ышкаш дезинфекция кылыр эмгилер болур, бо талазы-биле кижн эмчилердин сүмөя алыр. Төрөн хойларынч соңгууң чыгы-ла-биле тузуп болбас. Ычынганш колаңга демир илбекте иршөк азы тазарт туар, соңгуу илбектээ, ол савалары аарыг, оон өртсидер. Колаң бурзуунге аарыгаан өлгөн мал савалар кызыл арыг оргатар турар, оуче кижн, ит, мал-малга аарыга эртин бөлүсүктү арыг кызыл арыг кызыл арыг аарыга-ла доран өртсидер. Аарыг малдын тургана кызыл аарыг мал салып бээр саваларын дезинфекциялар, эч холуктук чыгы-ла-биле чугайлар. Мал аажындаа улус кижн эмчилерин чыгыралыңга доктаамал туура жүзүрүл. Бруцеллелээ ууду алычларын, оларын ажи-төү-ла сымкырган туура.

Чамдык малчыларынч кооргө, бир эвс индэ бруцеллелээ болза, мал эмчилер чугаулаң туура-ла, саап ижер чангың малды дээш, оон чыргалавынч болаар, ол дээрге канчал-даа индэ эвс. Бо аарыгынч кайы хире аыймалдын түргүчү бола турар, оон камгалавынчың бүгү агаларын сакгың керек.

Валентина ЧАДАМБА

[illegible]

УЖЕНГИЧАС

Чоокта чаа, апрельдин эге хүнеринде, Кызылдың педагогика институтун калы доосканын, ам хоочун дирти берген башкы ужуражы берди. Ол-ла институттун организатору улусчу чагылаштарга кижилерге херээже ажылдар дугайында конференция кирип чорган болду. Анча ол улусчу педагогикада экология айтырларынын тематика дугайында конференцияга чыгарааларын айтырып сөзүп чыгып, чаа, со-лун, ажылдар чүүлдерин хойну билип алганын өөрчү чор.

Ынчанмай канчаар, башкы кижиге ош-оорундун өөренири, чаа, солун чүүлдерин чымы, ажылдары кончуг чугу-ла. Хоочун башкыны мында чылдар дугайында конференция, хураалдар, дуржулга солуктааларында бо-ла көөр, ужуражы чыгараалар кижиге мен. Шилеп алган мергежилге, шынал-ла, беринге, чартыкчы, дилекчи, энес-сорулгагы башкы-ла болгай. Эш-оору-ла мактаар, оон дуржулгазында өөренири, билип алгырыне чүктүр кижиге. Ол ам институт дооскан соондагы үжүгүн чазын уткуп турар. Чоогу школада башкы-ла-ла 38 чыл болуп турар.

Башкы эртемнин бүтүн школанын эртен кижиге-дир ийин. Башкы учушунда база дооскан, үш чыл ажылдаан, төрөэн Тыванын баштайгы дээди өөрелдег чериге эш-тер-биле калып кирген. Мен болаарымга, ол черде чазан кижиге, эки башкы деп мактадым, ош-оо ажил-херээ-биле ба-дыткан чор шыкажыл. Улус өөрелдегизинин тергенин, РСФСР-нин школанын алдарыг башкыны. Тыва кижинин чоргаарлы болур — тыва дилди, литературанын чыл чылдарына урууларга угаа-дып чоруур. Оон хары ам пенсия намын ашса-лаа, башкы чылдап хевээр.

1956 чылдын алдын күзү чүве. Кызылдың педагогика ин-ститутунун чаа кирген студент-тилер. Бин-Хемичин «Оюк» совхозка дүжүт ажалдаанын чаа дуулажып турдуусу, ын-чан тарал магала-ла үгөн турган ийин. Шанга элчеге, дүн-хүн чоо ажылдап турдуусу. Ол күскү эки ажил-дымын херечин бистин-биле калы өөренип кирген Хоа-дыг Товаришта дээр эквише шымак шангал алган бол-гай.

Чаа-ла чыгып, өөренип кирген солдар, кыстар бот-ботта-ларын билип, танымал апардым. Бистин аравыстан шаада чыгараал, башкылар-лаа калкынан база бар чүве. Олар черле нил, школаны чаа дооскан бистин башка-ра араак көөрер болгай. Стажыларын аравында Ва-лентина Седина Шүрүк (Бак-Кок дээр турган) база турган. Синер, биче мага-боттук, чымык-чагай, кижиге кезээде карактарынын чы-чаа-биле коор, арындыан хү-лүмүзүгү ыраак ол эквише инаавыс кончуг. Боудун черле

ап чоруур бир ялы кижиге. Баштайгы курска гимнастика секциязынга кичээлден-даа турду.

Ам секция ор мен. Эриг-чымач сөткүм, кижиге эч чоок хамаарылга оон муну-бүдү-жүн тодалап турган. Бистин студент болуушкунда, черле институтка ол эки студентиниң ат-алдарын доран-на чаалап алган. Хой-нунини ажилы дээде ырыялгы кай-гамчык кижиге. Ынчан студен-тилер Кызыл хоорайнын чүг-такчылыг кварталдарында агитаторлар чүве болгай. Ызы-рар иттар-ла кончуг, оон өске биске кончугуң чүгү турар боор. Чүгүң-даа мурунуга тура дүшес, анык-чалды, от-коо дег уеис-де болгай.

Валентина Седина-биле бо чазын ужуражы келген, үжүн чыл мурунуга уеис-че чайгаар-ла шымып кире бердинес. Сеткил хандыр хоорейин, эш-оорүстү, башкы-ларынмыс сактып ордүвүс. Башкыларынмыс ынчан чүгү-түн улуг-улуг хоорайларындал келгилээнир чүве. Чамдыкта-ры бо: Бажутинер, Ковалев-тар, Долгополова, Контева, Скунов, Азовцев, Гельман, Шувуу, Орту, Кунаа, Салим-маа дээр өске-лаа ол-он ат-тар. Бистин дээр кайи хире кызым ажылдап чоржуктар, хонкуй башкыларынмыс. А бис база колдуунда-ла оларга кончуг эки хамаарылгалыг турган бис. Чурум алдар деп чүве сагышка-лаа кирбес, хоорайнын ол-бо уштарына хен-зиг бичи объективдериниске таваар, шөлүн чуртап тургулауыс. Бистин ким-бир кижиге кончугуң, дүвүрел-лаа турбазан. Магалыг уе-де болгай. Бүгү-ле чүүлдер кижилерин боттарында ха-мааржыр чүве-дир ийин. Кы-лаа кижиге болуңуң салым-чо-луун дарагы болгай. Күзээ-диги черлер сен, сураанын ты-вар сен. Өске кым-даа белен амдыралды сенэ шагнавас.

Ол чылдары Тываның та-раалын райондарын барык олурту ажылдап кааптымыс ала. Ынак, төрөэн Кызыл-мыстың тууду-суурун, парке-серлеринин тургусуң кыл-дырынга үлүвүс кирген, үш метр ханы канализация оп-тарларын хол-биле калып турдуусу. Бистин кылчып ка-нымыс серсерликтерде ам бис-тин урууларынмыс ажил-то-лу ойноп, халыч турлар шыкажыл.

Эквешен дугаарда мурунун бидажыр кончуг бис ала, чүгү мында дээр сен, экви-ле ол турган боор, чүгү дээр-ге курстун парты кезин эки өөренип, бедикте стипендия ап турганын утаан бис. Ын-чаарда чаа-ла чогааттымыс турган лириктиг ырлар (ан-торларынмыс бирээзи бистин чамгыс курчүвүс, Тываның улустун чогаалчымыс Кызыл-мыс Кудажы-ла болгай) напарларда аудиториялар-дан аныгып ажалдап дын-калыгаар чүве, баштайгы шенелелдер чоруп турга-ны ол дүжүт ажал-дазынга баштайгы харга

чедир ажилдаш, (Тан-дымны Арыг-Бажыма), Со-циалист Күш-ажылдык Мэдиры чоран Александр Турген-оол даргадан ажил төлөвүңде кириштар кидис алыштар-даа ап турду-вүс. Ам богуң кижини кидис идик-биле шынаар болза, шынап-ла, магаалыг-дыр ко-рем. Өртөк дээрге талыган аа.

Алаш чурттуг болгаш, чугаам босип шыгар кижиге болгай мен—дээр, Валентина каттары-дыр. Ылаңгыя анычын бүдүжүн дыка до-ззун мей, хоочун ажалдакчы чорду, негелдегил, үлүгү-лаа, бичени-даа күлүлээр...

Бак-Кок Седил деп хо-очунун уруу Вала шак ы-дыг муну-бүдүжүгү кижиге болган. Ылаңгыя башкы кижиге бичинилерин хүндүлээр, оларын кижиге деп көөр-ле болза, ол кажан-даа чазпас, чаштар дээрге база кижилер-де болгай, хондуулар сөткүл-дир, өөрүүр-даа, чоргаарла-ныр-даа. Уругла шак ындыг эгени урел кааптар болза, оон хедерелерин аар бол-за, оон орта кижиге үнери чамдыкта бергезээр, берге дийрибас толдер ам-на ты-вылганы ол. Казынга, шко-лаа урууларын сактып сөткүл-дир чалап ап, оларга идегээр, бүзүрээр-ле болуң-за, олар база сенэ мичаар харылаар. Валентина Со-динава баштайгы чылдары Каз-Хемини Суг-Бажыма, оон соонда Улус-Хем-даа, ажилдап чораш, уруулар-биле шак мичаар харылажыр турган, оон идегилди дуу-лакчылар-даа — ала-нелер, оларын-биле эл чок болза, база чорук чогувас.

Ала-нелер-биле ажил-даары тоң берге турган уе-лер база бар, арагага дү-лүрлер тургулаар — деп, башкы болганга деп чугаа-лай-дыр. — Дыка берге хире оолдарын шилдер шаам-биле дөткөп, дуулап чораш, ам-дыралды орунуңе киргээр мен. Олар-даа, ала-нелер-даа чогуң черде утпас боор чор-лу—деп түннелдир. Мен база оон-биле чопшээржир ордүм.

Бо башкы ам Барым-Хем-ичини Барлык ортумак шко-лазында 1968 чылдан бээр ажилдап, тыва дил башкы-лап чоруур. РСФСР-нин школанын алдарыг башкы чүгүң хундулуг атты алаа 1983 чылда тымыскан. Улус өөрелдегизинин тергенин. Оон башкы ажилынмыс ууун оруу содуң, үнелдигил, ажил-херекти чорук-биле дооган кижиге болгай. Улус мурунуга үнүкээр, ушта ха-лыкчаар, кенен сөткүм мыла чок. Шак ындыг чык алар сүрүкээр калдык-даа мерге-жилди кижилеринге кым-ны-лаа хончуг чок. Богу чайгаар-ла ажилыга алып-каа чоруур, беринген, шы-чы — шак ындыг башкылар-ла чүвениң алыс уун тып, макталга толөпчү ажилдап

чоруурлар. Ажилга Бердин-ген Валентина Сединава иш-шак кижилер-биле бир коллективке казы ажилдап чоруур эштеринге база чык болуру чугаажок. Бо башкы-нын дуржулгазында өөренип ап, оон эриг-чымач сет-кидиг алазы-биле домей бо-дан чорууруң дугайында анык башкыларынмыс үнел-ди бо-ла дынап келдим, солдуннар-даа бижип тура-ду. Барлык школанында эге класстарын өөрелдег эре-лектизи Валентина Савитова-на Сундууруң, эге класе башкымыс Кара-кис Каады-рова Хомушкуну дугайың хоочун дагыдыкчымыс чыгыг сөстөрүн согдос оор. Кайы-даа школага эки ажилдып, чедикшиңиниң үнелдиги — эге школа, кол бааза ол. Черле ындыг-ла болгай. Ты-ва улус кижиге болуру чы-жындап деп анаа эвес д-дир. Башкынын ажилын сонуугаар, оон арга-сүмезин эдериң, чедикшиңин ажил-дап чорууларын аразында ол школаның башкымыс Лу-иза Балчы-оолова Данбар дээр өске-даа башкылар бар. Хоочун башкы оларынга бү-зүрээр, казы ажилдап турар калдык-даа — коллективте кижилер бот-боттарында бүз-режир, шычы, ретелдиг бо-дундан артык чүве чок.

Тыва дилды, литерату-раны школаларга өөрелдиг тургаш, калдыг темаларын эң-не сонуугаар сен? — деп, башкыдан мен айттырдым.

Лекцияны дыка со-нуугаар мен, литература материалдары муну-шын-ар кижизиндегизинге ажил-даарыга таарымчадыг. Амал-рыл-биле холбаары кажан-даа чугула.

Ол районда тургустунган «Тыва дил» институтунун идегилер кижиге. Анаа хамаарышкан темаларын ажилдап кылып турар. Эко-логия тематика эң хандык шыладыг. Физика, химия башкылар-биле кады планнап алгаш, холушак кичээлдер эртеринге сонуугаардыг. Ошонуп казы шыкшан айты-рыларже кичээлдерин салып турар.

Башкынын чоргаарлы — өөреникчилер, 38 чыл дур-гуунаа ол чеже кижизин са-лым-чолуңа кижизиндегизин болгангай. Чеже ала-нелер-биле чугаалажы, сүмелештир — санаары берге. Барлык сүрүнүр Эрик куудумуңга Сединава-нын бо-ла көрүп бо-лур, ала-нелер, чон-биле чы-таалажы, айткыр чүве-ле мында хой. Боудун беш уруунун бирээзи — школада башкы, өскези — уруулар са-дынга кижизиндегизин. Хейме-рини Анла бо чылып школа-ны дооскан, алазын доос-каны Кызылдың педагогика институтунче тыва дил, ли-тература талазы-биле өөренип кирер күзүлүр. Чагай, чы-рк күзүлүр. Оон чоруу черле бүдүрүнге бүзүрээр

мен. Алазын херээң улам чылаар деп турар кижиге иш-кажыл. Эки-дир.

Уругларынмыс алазы Ва-димир Шүрүк— чогаачы, ки-номеханик, газ ажилдакчы, хоочун башкынын идегилер эжи, чөлөңгичи, мынча чылдарда өөрүшкүнү, калыг-берген кады үдешип чоруур. Уругларынмыс алазын чы-кызыг чок, чымыштыг ажил-ды бирден бирээ чокка би-лр эки кижиге, ол эвес бо-ла, Валата домей-ле берге, кижиниң идегилер эжи деп чүве ол хире-дир.

Ужең чыл мурундагы апрельди база катан сактып келдим. 1961 чылдын апрель 12-де Кызылга база кайгам-чык аяк чагай өөрүшкүлүг хүн турган. Гагарин чы-сты ийин, шүптүүс өөрүп, байырлап турдуусу, эштериниң мынан төрүтүңгүн дүн огдун Юра деп алап ал-ган бис. Ол оол ам үжүгөн турар, ала-нелер Сарыгялар кайызы-даа башкы, Чоо-Хемичте, алазы ам партия ажилды, чогуң Тыва АССР-нин школанын алдарыг башкымыс кижиге бол-гай. Үш Таяныстың ийизин ала-ла ажилдап чоруулар, бирээзи, караал, анык чылаарында-ла чок болган, оон бирээзи Эрэнди, ат-сү-рагыг хоочун башкы, өскези Кызыл-Мажалык школанын төөгү башкымыс, РСФСР-нин школанын алдарыг башкымыс. Улус өөрелдегизинин тергенин Ооржак Семит республиканың башкылар би-ли бидер институтуңа үр чылдарда директорлап кел-ген, ам-даа мыла ажилдап чоруур. Лонгак Дүктүг-кис, Лонгак Көкүл-оол, Кыргыс Байрлан башкыларынмыс. Эштериниң аразын-дан чон ары кызылгып, ро-вур кижиге чок, шүптү то-рөэн Тыванын чыгай чор-уу, келер уези дээр үлүүн калып, ажилдап чоруулар. Оларын аразында чүгүл башкылар-даа эвес, ий-бир эотемелер, партия, совет, парадга ажилдакчылары-даа база бар чүве.

1991 чылдын эргилдегил, калыг-шырын чазып чуртап эртин тур бис. Уе шапкы-дыр, шапкын эргилден база чамдыкта нарын, берге-лаа болулаар-дыр. Бистин сору-к кижиге, үлүгүл чоруур чырк сөткүлдер — бистини кижиге бүзүрээр хой болбайн кан-чаар. Шилеп алган идеалды-рымыска шычы болуп артар бис. Чүгү дээр бистин эотем-билитиг кыл-дыр өөрелдиг, кижизиниң каан тегең шак чыгаар даадынып турар. Амал-ралын хүн бүрүңүш шап-кын алымында чораш эш-тин, кижилерге чүгүл эквиң манча баалажылар чорур В. С. Шүрүк мынан кижилер хой туга амалыла домей-ле солуп.

Бопуймаа ДИРЧИН.

Кызыл хоорайда дөрт ду-гуулар ырымны болгаш та-нымын аныккаларын тургус-кан. Олар таланттарын улам байлап, хооа көрүлдеринге барып киришкен. Учинде хыдыг хонжунуң хой ойнак-чылыг оркестри Кызылга бол-ган улуг концерттерге ка-даа улаа киришкен. Ында анык ойнакчыларын били-мергешчин улам бедеринге киргезгенин салып, театрга тыва шилерин күзүлдерин үдээринге-даа кириштирип болур арга бар дээринге идегас бар апарган.

ЧУРУКТАРДА: № 4 проф-техучилищенин хонжунчур Радд Херте, Сан-ола Чечен. Очмекч ОНДАРНЫЧ фотоа-ры.

АДА-ИЕНИН БОТ-УЛЕГЕРИ

Кижизиндегизе, ылаңгыя биче чажындап ол-булге кол кичээлге салып турары, «Ки-жи болуру чажына» деп рубрика «Шын» содула ажилтыгында-да өөрүңчү-дүр.

Орус, тыва, хакас, бурят... дээр калдыг-даа ылаңга чонда муну-бүдүш талазы-биле то-лөпчү-даа, толөп чок-лаа кижилер бар. Оон ындыг дески эвес боор турары ол-булге биче чажындап кижизиндегизе деп болдур мен. Бир эвес чаш уруунун угаан-мезерин болгаш черле итин казы бижыг, эки бола, оон толөпчү хамааты бооп оуп дору-гарына, чүгү-лаа муруй, ала-нелер талазында шык кижизиндегизе, толөпчү үлө-гизиндегизе. Биче чаштарга ала-нелер чугаа-лаа-даа, арын-шайы-лаа, калык-чел кестирер-лаа толөпчү, чараш, алыныг болур үжүлүр. Хой уругларын өстүрүп доруу-гар болгаш оон боудун эки билр мен. Хой уруглар чор-лу-лаа бот-боттарында ду-лажып, азырчып, ажаар-жыч, эңтиг найырдады, бир деминг бооп оуп дору-га бээр чүве. Ылаңга-лаа олар-

ын улап баштаар улус-чүгү-ле ала-нелер. А ий-чамгыс уругну өс-түрүп доруу-гары тоң берге деп болдур мен. Чүгү дээр хамык ажаал-тежээл, кичээл-гей, хайгаарал чүгүл мичаар чүдүрүлү бээр. Ынчангаш хар-ын чамык ол-булдерге чар-иштинде бүткөр дег бичилер өзүп келген уял, ийиш-кыин, чассыг болганмын бичи-ле бергелерге тава-рышкан, оон уштуңуң уеер аразын кончус бидес, ми-дыг күштүг тура-соруң чок болулаар.

Ий-чамгыс кижилер чүрүм үрөп, угаан-мезерин бижык-паан өске бичи кижилерге багыт салар чедир. Мээң болап турарым мындыг: би-чинде ала-нелерин азы-ла-рылаш, буудун өскүс артык, дөрт кижизиндегизе азыр кижилер чок болган буудула бичилер база бар болулаар. Ийне, ала-нелер дөрт чораш чарам бээр, а уруглар чор-лу-лаа өскүс артык, ол баа-ла кижизиндегизе салдарыг апаар. Уште, ажи-тоду кы-руң, билиң турга-ла, ала-нелер чок үлөктерин көрүрүр. Чижээ, арага-ларга сунду-

луг, уруглар көрүп турга-ла алжыар, хошкур, эки-багай сөстөр октажыр. Кижизиндегизе хамааржыр оон калдыг эки чүве уеер деп.

Уруглар кижизиндегизе ала-нелер бот-үлөгери база улуг ролду ойнар деп болдур мен. Чүгү дээр би-чин уругтар ажажк оттуңуң-чел: калдыг-бир чүвени мича-кете оттуңуң орадажыр. Оттуңуң-оттуң өөренип дж-жир болгай бис. Оун чогуң-на бичиндерге хамаарыш-тыр болур. А ол угааның хире-шаа ындыг бичи «му-гудайлар» багай-даа чүвени өттүлө-оттуң өөренип алыр.

Чамык ала-нелер уругла-ры кичээл үзүп, чүрүм үрөп калга, башкыларга чарып олурарын кижиге бола дын-наар. Ол окта шын эвес, а дээр сургал, соора өөрелдиг, кижизиндегизе турары ала-нелер мен Ынчангаш ала-нелер бот-үлөгери казыг бол-дур, ажи-тоду база ындыг болур, оларын мича дөтөп салгаар деп болдур мен.

Марта СОСКАЛ.
Коммунист, Маадир-не.
Кызыл хоорай.

САГЫЖЫМГА ЧЕТПЕЙН БАРДЫ...

Бо чылдын март 12-14 хү-нерде Кызылга республика-нын башкыларын «Чыл-дын башкыны» деп конкурсу-ду болуп эртен. Ону фести-вал деп-даа адаар чорду. Бо солун элелээниң боору чуга-гажок. Ынчалдаа-да бо ула-да дедимче чок эртен. (Фе-стивалды) канчаар эртерир-рин баш бурунуга Ылаңга-лап болан алганын ала-нелер деп шунтардым.

Фестивалга киришкен баш-кыларын, калык-лаа хоорай школаларын башкыларын деп ийи аныккаан. Ол биске хоомудачыг болду. Калык-лаа чуртап, ажилда-лаа турар болуушкун, ажилыныска ха-маарышканы, арга-дуржул-ганыс хоорай школаларын башкыларын канчап-даа дорайтаван. Оон ынай хой башкыларын Кызылга чылып турган херээ бар бе? Ындыг конкурстарын ийи чыл ула-штыр эртерип келген Тачы, Бабыйн Хемичин. Улус-Хем райондарын бо талазы-биле арга-дуржулганы чүгү ажил-лазында? Черле ыгыш, баш-кылар билин бидер инсти-туттун, Улус өөрелдегизиниң эртерирерин ажилдакчы-лар, инспекторлар, методисте-ри мурунчы дуржулганы өөренип коор, нелерин тал-лазы-биле, дыка шүшпөн

ажылдап туралар. Районар фестивалдарын азы конкур-стары эртерирер, алаа, — ты-лекти болган башкыларын республика конкурсу азы фестивалы чорудур турган. Ынчан республика фести-валы эвээр кижизиндегизе, шынардыг чаа боор. Хой баш-кыларын чып эквээр, клас-тарга сымнаш, мурунчы дуржулга солур, кичээл эр-терип хамаажок, харын шап-тыктыр чорду. Чижээ, дээр, диспуттарын азы ажил кичээлдерин аны-аңгы шко-лаларга улаштыр-улаштыр пазынан каарга, башкылар бир школаның башкылар чоругуна кестикей турду-лар. Автобус аргыжыламы Кызыл хоорайда калымын бидес эвес солор. Оон түне-динде кичээлдер, диспуттар-га озадал барып турган.

Хоорай школаларын баш-кылар, башкылар билин бидер институттун методисте-ри фестивалды дыка харын-салга чоо хамаарылгалыг бол-ган дээрин дээрээндэ чижек бадыткап болур. Фестивалды-ны кыркычылдерин Кызыл-дын № 3 школанын башкыла-ры март 11-де мадара эртен чамыс темаларга күзүлдер болурун биске танымтар турган. А олар чорой барган болду. Бир темага кичээл эр-терир турган мен. Оон, му-рунча теманы башкылар ала-нелер өөрелдигинден белекенин алган тематика кичээл эртер-ип чоо болду. Кичээл эр-тер

тирине дуулажыр өөреник-чилер дээринге, ойталар тур-дулар. Бир эвес баш бурун-дугаа ужуражы дуржулуг, ор-галыкташ болуу, ындыг чүүлдер турбазы чугаажок. Муну эртерип кичээлге башкыларын чамдыгы олуржур арга чок болганга. Чүгү дээр класска сымнаш-нар. Өөреникчилерин дооган олуржур алган башкылар оларын хончуг ажилдары-га шалтыктыг болду. Класска сымнаш башкылар кичээлге олуржарын чорой барганга. Конкурса киришкен, ки-чээлдер эртерип башкылар бидес чоо кыныштырбайн ба-таналар. Оларын канчаар ажилдап турар, ындыг каа чүүлдерин кызылгып, чогаа-дыкыс пламаны кадыгы дээр билеп алган болза, эки-ле ийик.

«Чылдын башкыны» деп ат-ты чүгү дээр тымыс турары база эки-ле билимдин бар-ды. Чамгыс кичээл эртерип дээр бе азы доктаамад чога-дыг башкыларын ажилы дээр бе? Конкур эки фести-вал оон кижизиндерин сакты-жыгга четпейн барган. Ол дугайында олар боттары чугаалап турганар. Чамдык-талым хып, чамык-биле чү-ректин сөргөдиг, чогаалдык сөвк кириштер кичээлдерин эртерип барган хоомудачы-лар.

Иргит ДОСТАЙ,
РСФСР-ниң школанын алдарыг башкымыс.

ШИЛИНДЕК КОМАНДАДА КИРГЕН

Тываның үшү федерациянын Самбасжык аттыг дайынчы мергежил школанын үшү салбырын шилиндек коман-данын кижизинер Новосибирск хоорайга Сибирь зона-зын командалар айы-биле бири чери дээр маргалда-ага киришкен келген. Ол маргалдага Томск, Новоси-бирск, Кемерово, Красноярск, Новокузнецк хоорайларын болгаш Тываның командалары киришкен. Бистин коман-данын кижизинер шымак чедикшиңиг болган.

Ушунуң «нан-юканы» (муруну күчүңү чүдүрү) деп хеве-ринге херээженер аразыга Чойгана Кара-Сал, Юнона Чоо-лу, Анда Нурст олар 1-3 черлерин дараалаштыр элээр. Эр уаас аразыга ол хевирге Демир Чавынка ийиге чеге то-лөпчү болган. «Да-до» (албара) хевирге эр улус аразыга бири черин Комбу Байс-оол элээр. «Тайзин-юканы» хевирге ол болган херээжен улус аразыга бири черлерин ала-ла бистин төлөзүрине чаалап алган—Сейги Соин бол-гай Чойгана Кара-Сал Устугеде ады кирген шанаалды черлерин элээр бистин спортуларынмыс Сибирини шили-лек команданын составында кирген болгаш аягыт ала Орол хоорайга эртер Россия Федерациянын бири чери дээр маргалдага кириж.

Александр БАЙКАРА.

УКРАИН ДЫЛДА ТЫВА ЧОГААЛДАР

Тываның комсомол шаңгалын лауреады Н. Пшенничын тыва шулук чогаалын украин дылче оудурун. Украинанын анык-буру содуң, сеткүлдеринге паразым, боудун чогуна танымтарын талазы-биле улуг үлүсүн буудурун чоруу буян-ныг кижилерин бирээ. Оон дуузы-биле украин номуччу-лар М. Кенин-Лопсанни, Ю. Конзештеин, О. Суванкини А. Даржанын, К. Черлак-болду. Н. Кууларын болган өске-даа авторларын шулуктерин боттарынын дылгына ном-чур, танымал аргалыг болган Н. Пшенничын парлаттыган шулук бурунчу эгизинге Тыва дугайында болгаш авторну дугайында кыска тайлаларын үргүлү берип чоруу.

Чоокта чаа Кенетин «Радийский пышеник» ном үнүкүр черинге парлаттыган «Поэзия — 90» деп чымышка Н. Пшенничын артемден, чогаалчы, оулауруччу М. Кенин-Лопсан-ныг дугайында тайлаларын бербишкан, оон беш шулукун оулауруч Ол болза «Тас-оол кууду» «Алазын чогам» (Монгуш Оттук дугайында шүлүгелден үзүндү), «Артыг алганам», «Уннер» болган ийи орт оулауру шулук. «Поэ-зия» деп чымыды ном 1968 чылдан эгелеп чыл санымда үнүп турар.

Н. Пшенничынны оулаузы-биле М. Кенин-Лопсанни бичи уругларга бижээни «Сыгырганын ырым» деп чечен чугаалар чымызын 1991 чылдын февралы айда үгөн «Не-забудка» сеткүлде база парлаттыган. Ол ном болза Дубо хоорайнын школа намын четпейн бичи чаштарынын квартал санымда үнүп турар мыак сеткүлү-дүр.

Зоя МОНГУШ.

А. С. Пушкин аттыг республика библиотеканын ажил-дакчымыс.

АДЫ ЧАҢГЫС БОЛУР

Моон мурунуга Шагаан-Арыг хоорайнын Шаганар деп алдарың пертереге турган бол-за, ам оун чүгү тывалан Ша-гаан-Арыг деп алдарын хоорай Советинин сессиязынга депу-таттар шинтирлээр.

Шак мынаар Тыванын бир улуг хоорай